

Περίπατος σε αστικά ηχοτοπία: μια διδακτική πρόταση

Κατερίνα Δ. Σχοινά

ΜΑ Φιλολόγος, Υπεύθυνη Σχολικών Δραστηριοτήτων Δ.Δ.Ε. Ροδόπης

schinakaterina@yahoo.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εισήγηση αποτελεί μια ευέλικτη διδακτική πρόταση, που φιλοδοξεί να αξιοποιήσει την αντίληψη της Ακουστικής Οικολογίας για τον τόπο. Η διευρυμένη έννοια του τοπίου μέσω του ηχοτοπίου που εισήγαγε αυτή η επιστήμη προσανατολίζει τον σύγχρονο εκπαιδευτικό στην αξιοποίηση της ακουστικής αγωγής ως μέσου που οδηγεί τον μαθητή στον επαναπροσδιορισμό της αντίληψής του για τον περιβάλλοντα κόσμο, συμβάλλοντας έτσι στον κριτικό εγγραμματισμό του. Προτείνεται εδώ η μελέτη των αστικών και περιαστικών ηχοτοπίων, αφού στην πόλη ζει η πλειονότητα των μαθητών. Η μελέτη αυτή ξεκινά με τα ηχοτοπία του παρελθόντος που αντλούνται από λογοτεχνικά κείμενα και συνεχίζει με ακουστικούς περιπάτους βιωματικού χαρακτήρα. Η σύγκριση μεταξύ παλαιών και σύγχρονων αστικών ηχοτοπίων μπορεί να αποκαλύψει στους μαθητές συγκεκριμένα λάθη της αστικής ανάπτυξης και να λειτουργήσει έτσι αναστοχαστικά, συνιστώντας πρώτο βήμα για τη βελτίωση του αστικού χώρου.

ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ: Διδακτική μεθοδολογία και προτάσεις

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: αστική ανάπτυξη, Ακουστική Οικολογία, λογοτεχνία, κριτικός εγγραμματισμός, Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο κοινωνικός και χωρικός μετασχηματισμός που συνέβη στις ελληνικές πόλεις κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα διαμόρφωσε εν πολλοίς το σύγχρονο πρόσωπό τους, συνδεδεμένο, όμως, με σοβαρά προβλήματα, των οποίων την επίλυση ανέστειλε σε μεγάλο βαθμό η οικονομική κρίση των ημερών μας¹. Γι' αυτό οι κάτοικοι των σύγχρονων ελληνικών πόλεων καλούνται να προχωρήσουν σε διαχειριστικές προσεγγίσεις του αστικού περιβάλλοντος που κατατείνουν στην αναγκαία ανάκαμψή του.

Προϋπόθεση τέτοιων προσεγγίσεων προσανατολισμένων στην αειφόρο διαχείριση είναι η οικολογική ευαισθησία που καλλιεργεί κατ' αρχάς η εκπαίδευση στην αειφόρο ανάπτυξη². Καθώς η πλειονότητα των Ελλήνων μαθητών ζει και κινείται (κοντά) σε αστικά περιβάλλοντα, η μελέτη των οικείων αστικών τοπίων μπορεί ενδεχομένως να καταδείξει πώς η διόγκωση του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος συνθλίβει το φυσικό και πώς το ανθρωπογενές αστικό αποτύπωμα

¹Οι οικονομικοί πόροι που θα εξασφάλιζαν, για παράδειγμα, κατασκευές και αναπλάσεις κτιρίων και υπαίθριων δημόσιων χώρων, αλλά και λήψη μέτρων για την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος και την οικολογική αποκατάσταση των διαταραγμένων αστικών οικοσυστημάτων είναι εξαιρετικά δυσεύρετοι.

²Τέτοια είναι η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, ενταγμένη στα σχολικά προγράμματα της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, σύμφωνα με το Ν.1892/90 και τις αντίστοιχες εγκυκλίους.

στην Ελλάδα γίνεται εχθρός της αειφορικής αστικής ανάπτυξης υπονομεύοντας το μέλλον των επόμενων γενεών. Οι δυνατότητες που προσφέρει τα τελευταία χρόνια η Ακουστική Οικολογία³ μπορούν να αξιοποιηθούν στη μελέτη του ακουστικού αστικού περιβάλλοντος, με σκοπό τον εντοπισμό των λαθών που στιγμάτισαν την αστική ανάπτυξη της σύγχρονης Ελλάδας και επηρέασαν καθοριστικά τη ζωή του κατοίκου της ελληνικής πόλης.

Η παρούσα ανακοίνωση στηρίζεται στην εννοιολογική διεύρυνση του τοπίου με την εισαγωγή της έννοιας του ηχοτοπίου, διεύρυνση που υπαγορεύει την καλλιέργεια της ακουστικής αγωγής και μεταβάλλει ή αποκαθιστά την αντίληψή μας για την πρόσληψη του περιβάλλοντος κόσμου. Η πρόταση που κατατίθεται εδώ, προσανατολισμένη στους εφήβους μαθητές της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, επιδιώκει να τους βοηθήσει κατ'αρχάς να αντιμετωπίσουν κριτικά το κυρίαρχο αισθητηριακό δυτικό μοντέλο, το οπτικοκεντρικό, το οποίο αντικατέστησε το παραδοσιακό πολιτισμικό μοντέλο της ακοής και της προφορικότητας. Εμπιστευόμενοι την ακοή τους οι μαθητές ίσως καταφέρουν, στη συνέχεια, να αφουγκραστούν και να κατανοήσουν τα αδιέξοδα της σύγχρονης οικιστικής ανάπτυξης και του τρόπου διαβίωσης στις πυκνοδομημένες πόλεις και στον περιαστικό, αλλά επίσης αστικοποιημένο, χώρο τους. Αρωγός σε αυτή την κατεύθυνση φιλοδοξεί να είναι η σύγκριση με τα ηχοτόπια του παρελθόντος που αντλούνται από τη λογοτεχνία. Με τη χαρτογράφηση των παραγόντων που διαμορφώνουν τα σύγχρονα αστικά περιβάλλοντα επιδιώκεται πρώτα η αξιολόγησή τους και, στη συνέχεια, η ατομική εγρήγορση και συνειδητή συμβολή στη βελτίωσή τους. Η παρούσα πρόταση δεν απαιτεί πολύ χρόνο, κόπο και υλικοτεχνική υποδομή, εφόσον αρκούν χρηστικά υλικά που αντλούνται εύκολα είτε από τα σχολικά βιβλία είτε από την επιτόπια έρευνα, την αυτοψία και την αυτηκοΐα, είτε από τα αποθετήρια ψηφιακών πόρων που αφθονούν στο διαδίκτυο.

Ο ΤΟΠΟΣ-ΚΕΙΜΕΝΟ ΣΤΙΣ ΝΕΕΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ. ΟΙ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΗΧΟΤΟΠΙΟΥ

Η μελέτη της πόλης συνάδει, εξάλλου, με τη νέα εκπαιδευτική τάση της τελευταίας εικοσαετίας περίπου, τη *βασισμένη στον «τόπο» εκπαίδευση (place-based education)* (Παπαδημητρίου, 2012). Η τάση αυτή προκύπτει ως εύλογη αντίδραση στην παγκοσμιοποίηση, που εξομοιώνει το διαφορετικό, τυποποιεί τις διαδικασίες, παραβλέπει την ιδιαιτερότητα κάθε τόπου και επομένως δυσχεραίνει την υιοθέτηση επιμέρους πολιτικών που θα οδηγήσουν στην επίλυση των τοπικών προβλημάτων. Μια τέτοια αντίληψη δεν απέχει, μάλιστα, από τον κριτικό γραμματισμό που επιχειρεί να προαγάγει η Κριτική Παιδαγωγική⁴, όπως αυτή εκπηγάξει κυρίως από τη σκέψη

³Η Ακουστική Οικολογία εμφανίστηκε στο μεταίχμιο των δεκαετιών 1960-1970 στο Βανκούβερ του Καναδά ως πρόταση του συνθέτη μουσικής και μουσικοπαιδαγωγού R. Murray Schafer και των τότε μαθητών του Hildegard Westerkamp, Barry Truax κ.ά. Έκτοτε έχει ελκύσει παγκοσμίως το ενδιαφέρον μουσικών, εκπαιδευτικών και επιστημόνων από τους χώρους της βιολογίας, της ακουστικής, της βιοακουστικής, της αρχιτεκτονικής, της πολεοδομίας, της ανθρωπολογίας του ήχου, της φιλοσοφίας, της ηθικής κλπ. Το 1993 δημιουργήθηκε το Διεθνές Φόρουμ για την Ακουστική Οικολογία (World Forum for Acoustic Ecology), προς διευκόλυνση της επικοινωνίας των αντίστοιχων συλλόγων από τα διάφορα κράτη. Η Ακουστική Οικολογία μελετά τη σύσταση του ηχητικού περιβάλλοντος και την επίδρασή του στον άνθρωπο. Το ηχητικό περιβάλλον προσεγγίζεται διεπιστημονικά (εμπλέκονται στη μελέτη του η οικολογία, η γεωγραφία, η αρχιτεκτονική, η ανθρωπολογία, η κοινωνική επιστήμη, η ψυχολογία, η εκπαίδευση, η ακουστική, οι ηχητικές τέχνες και η μουσική) μελετώνται επιστημονικές, κοινωνικές και πολιτισμικές πλευρές του (Ετκμετσόγλου, 2014).

⁴ Μεταξύ των εκπροσώπων της είναι οι Paulo Freire, Henry A. Giroux, Bell Hooks (Gloria Watkins), Peter McLaren, Michael W. Apple και Stanley Aronowitz.

του Paulo Freire: μέσω της ποιοτικής έρευνας, εστιασμένης στην εμπειρία και τον διάλογο, ο μαθητής θα κατανοήσει τις κοινωνικές και οικονομικές δυνάμεις που διαμορφώνουν τη ζωή του, ώστε να κατέχει τις προϋποθέσεις για ανάληψη δράσης (Γρόλλιος, Καρανταΐδου, Κορομπόκης, Κοτίνης & Λιάμπας, 2003). Η εύκολα ανιχνεύσιμη πολιτική στόχευση τέτοιων εκπαιδευτικών πρακτικών θα μπορούσε να επικριθεί από κάποιους, αλλά «θα απαντούσα ότι έχουν δίκιο γιατί είναι ένας στόχος που δείχνει αυτό που πρέπει να είναι η βάση όλης της μάθησης- ο αγώνας για μια ποιοτικά καλύτερη ζωή για όλους» (Giroux, 2010). Το πολιτισμικό συγκείμενο και η μελέτη του αποκτούν, σε μια τέτοια σκοποθεσία, βαρύνουσα σημασία, καθώς η κατάσταση του ατόμου επηρεάζεται άμεσα από την κατάσταση του τόπου, στον οποίο αυτό κατοικεί. Γι' αυτό και, κατά την Κριτική Παιδαγωγική, προκρίνεται η αποκωδικοποίηση του περιβάλλοντος (και απολύτως απτού) τόπου/κειμένου, που ο μαθητής βιώνει εμπειρικά και προσεγγίζει πολιτικά, κατανοώντας και, όταν είναι αναγκαίο, προσπαθώντας να τον αλλάξει δραστικά. Αυτή η προσέγγιση δεν μπορεί παρά να συμπεριλαμβάνει και τη μελέτη της διάδρασης μεταξύ πολιτισμικού και οικολογικού περιβάλλοντος (Haymes, 1995), τόσο διαφορετικού για κάθε μαθητή που υποχρεούται να αποδέχεται μια εκπαίδευση αδιάφορη για τη γεωγραφική και πολιτισμική του προέλευση. Χωρίς αυτή η παιδαγωγική να αποτελεί πανάκεια, μπορεί να εμπλουτίσει τη σχολική εμπειρία και να εκδημοκρατίσει την εκπαιδευτική διαδικασία (Gruenewald, 2003).

Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται, λοιπόν, η υποδεικνύομενη στην παρούσα ανακοίνωση μελέτη του αστικού τοπίου, δηλαδή του τρόπου με τον οποίο ο άνθρωπος προσλαμβάνει τον ιδιαίτερο τόπο στον οποίο ζει. Το τοπίο, στη φαινομενολογική του προσέγγιση (Tilley 1994), δεν περιορίζεται μόνον στα φυσικά χαρακτηριστικά του χώρου, αλλά συνδέεται με μια σειρά υποκειμενικών παραγόντων, όπως οι αισθήσεις, η ψυχική κατάσταση, το κοινωνικό υπόβαθρο, τα βιώματα και οι επιθυμίες του παρατηρητή. Επιπλέον, είναι και ιστορικά προσδιορισμένο, συνδεδεμένο με τη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία στην οποία βιώνεται. Από την άλλη πλευρά, κοινωνιολογικές έρευνες συσχετίζουν την έννοια του τοπίου με την απομάκρυνση του ανθρώπου από τη φύση, της οποίας κάποτε αυτό αποτελούσε οργανικό κομμάτι (Τούση, 2011).

Στην έννοια του τοπίου προστίθεται εσχάτως, όπως έχει προαναφερθεί, και αυτή του ηχοτοπίου, που συνδέεται με την ανάπτυξη της Ακουστικής Οικολογίας, μιας από τις σπουδές οικοακουστικής, που απασχολεί και την ελληνική επιστημονική κοινότητα⁵. Κάθε φυσικό τοπίο που οράται μπορεί να προσληφθεί δια της ακοής και ως ηχοτοπίο, ενώ η βιοποικιλότητά του είναι ευνόητο πως αντιστοιχεί στην ηχοποικιλότητά του. Στη σημερινή εποχή της όρασης, το κυρίαρχο αισθητηριακό δυτικό μοντέλο, το οπτικοκεντρικό, αντικατέστησε το παραδοσιακό πολιτισμικό μοντέλο της ακοής και της προφορικότητας (Ong, 1997). Ωστόσο, η μελέτη του ακουστικού περιβάλλοντος σε χωρικές και χρονικές κλίμακες, δηλαδή η μελέτη της χωρικής και χρονικής μεταβλητότητας, μπορεί να βοηθήσει στην κατανόηση των χαρακτηριστικών του και να αποκαλύψει, μέσω της αγωγής του μαθητή στον ήχο, στα ηχητικά σήματα⁶, συγκεκριμένα λάθη της αστικής ανάπτυξης. Η γνώση του

⁵ Βλ. τα τρία Πανελλήνια Συνέδρια (Κέρκυρα 2007, Ρέθυμνο 2010, Αθήνα 2014) και ένα Διεθνές (Κέρκυρα 2011).

⁶ Το ηχητικό σήμα φαίνεται πως είναι αναπόφευκτο, πως επιβάλλεται υποχρεωτικά στη ζωή μας. Η σύγκριση με το οπτικό ενισχύει μια τέτοια αντίληψη, καθώς ακούει κανείς ταυτόχρονα με το ηχητικό

ακουστικού αστικού περιβάλλοντος μπορεί να οδηγήσει στη λήψη δραστικών μέτρων για τη βελτίωσή του. Η γνώση αυτή μπορεί να αποκτηθεί μέσω του *ακουστικού περιπάτου*, μιας μεθόδου που ο R. Murray Schafer εισήγαγε στις αρχές του 1970⁷ και που έκτοτε χρησιμοποιείται εκτεταμένα ως πολύτιμο εκπαιδευτικό εργαλείο, το οποίο συντελεί στην ακουστική ευαισθητοποίηση του μαθητή και στην αξιοποίηση της ακοής του ως μέσου κατανόησης του περιβάλλοντος κόσμου· κάποιες μικρές εξορμήσεις στο αστικό και περιαστικό τοπίο θα φέρουν τον μαθητή σε επαφή με ποικίλα ηχοτοπία και τις συνδηλώσεις τους. Από την αντιμετώπιση του περιβαλλοντικού θορύβου και την αντιπαραβολή του με τους φυσικούς ήχους μιας ήσυχης περιαστικής περιοχής ως την ανατομία ηχοτοπίων στο κέντρο της πόλης, η μελέτη των ηχοτοπίων μπορεί πρώτα να αποκαλύψει την αλληλεπίδραση ανθρώπου και ακουστικού περιβάλλοντος, αφού οι ανθρώπινες δραστηριότητες και συμπεριφορές συνυφαίνονται με αυτό και διαμορφώνουν τα ακουστικά χαρακτηριστικά του χώρου (Velasco, 2000), και μπορεί, στη συνέχεια, να υπαγορεύσει την αναγκαιότητα υγιών ακουστικά τόπων⁸. Το τοπίο ενσωματώνει ποικίλες κατηγορίες περιβαλλοντικών ήχων με κοινωνικές και πολιτισμικές αναφορές (Schafer, 1994).

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ: ΑΝΙΧΝΕΥΟΝΤΑΣ ΑΣΤΙΚΑ ΗΧΟΤΟΠΙΑ I. ΗΧΟΤΟΠΙΑ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Η αξιολόγηση των σύγχρονων αστικών ηχοτοπίων προϋποθέτει τη γνώση των ηχοτοπίων του παρελθόντος, όταν η αστικοποίηση δεν είχε ακόμη λάβει τις σημερινές της διαστάσεις. Η γνώση αυτή θα οδηγήσει στις απαραίτητες συγκρίσεις και στην επαρκέστερη αποτίμηση του σύγχρονου αστικού φαινομένου. Αρωγός σε αυτή την κατεύθυνση θα μπορούσε να σταθεί η λογοτεχνία, η οποία έχει προσφέρει παγκοσμίως αξιόλογα δείγματα αφηγηματικών αναπλάσεων της πόλης. Λόγω των αναγκαίων περιορισμών στην έκταση της παρούσας ανακοίνωσης θα περιοριστούμε στην αφηγηματική πραγμάτευση του αστικού φαινομένου μόνο στην ελληνική λογοτεχνία, παρόλο που η αστυγραφική τάση ξεκινά από την Ευρώπη και σηματοδοτεί την είσοδο στη νεωτερικότητα⁹. Η πόλη που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως παράδειγμα είναι ευλόγως η Αθήνα, στο πρότυπο της οποίας έχουν δομηθεί οι σύγχρονες, μικρότερες ή μεγαλύτερες, ελληνικές πόλεις.

Ο μαθητής μπορεί, λοιπόν, να ξεκινήσει εύκολα τον αστικό του περίπατο εντός της σχολικής αίθουσας μέσω της ανάγνωσης σελίδων αστικής λογοτεχνίας, που, στην περίπτωση της Αθήνας, ανευρίσκονται πολύ εύκολα. Στην αφηγηματική πρόζα της πεντηκονταετίας 1870-1920, μπορούμε να διαπιστώσουμε «τη μονοπωλιακή σχεδόν εγγραφή της Αθήνας», όταν η Αθήνα γίνεται πλέον «το σημείο

συμβάν, την ώρα που αυτό συμβαίνει, ενώ βλέπει κάτι που ήδη υπάρχει, είναι εκεί, άρα ο ήχος εμπεριέχει μια *επίθεση*, έχει δηλαδή την έννοια της εισβολής, της κατοχής κτλ. (Nancy, 2007).

⁷ Ο όρος «soundwalk» αποδίδεται στα ελληνικά και ως «ηχοπερίπατος».

⁸ Η Ευρωπαϊκή Ένωση εξέδωσε την οδηγία 2002/49/ΕΚ, για την αντιμετώπιση του περιβαλλοντικού θορύβου, με μέτρα όπως είναι για την αξιολόγηση και διαχείριση του περιβαλλοντικού θορύβου.

⁹ Κυρίως στο μεταίχμιο μεταξύ 18^{ου} και 19^{ου} αιώνων γίνεται έντονη η αντιδιαστολή μεταξύ της υπαίθρου και του άστεως με έκδηλη την ανησυχία για τις πιθανές συνέπειες της αστικής ανάπτυξης, ενώ στα μέσα του 19^{ου} αιώνα η πόλη προσλαμβάνεται και αποδίδεται διαφορετικά από τον εκάστοτε συγγραφέα που ασχολείται με αυτήν (Γκότση, 2004). Κομβικός θεωρείται βέβαια ο ρόλος του Charles Baudelaire, ο οποίος εισάγει την έννοια του *flâneur*, του μοναχικού περιπατητή της πολυσύχναστης πόλης, της οποίας αγαπά να απολαμβάνει τις ορατές και αόρατες όψεις. Επίσης, δεν μπορεί να παραλειφθεί το ευρωπαϊκό ρεαλιστικό μυθιστόρημα του 19^{ου} αιώνα, που διαδραματίζεται και αναφέρεται σε αστικά περιβάλλοντα.

σύγκλισης και διασταύρωσης των προβλητικών τροχιών της περιφέρειας» και «κύριος κόμβος σχέσεων και διασυνδέσεων όλων των άλλων πόλεων του ελλαδικού χώρου» (Τσιριμώκου, 1988). Αστικά τοπία και ηχοτοπία μπορούν να αναδυθούν από τις σελίδες της λογοτεχνίας αυτής της πενηκονταετίας¹⁰ και να μελετηθούν υπό το πρίσμα της Ακουστικής Οικολογίας, της Λογοτεχνικής Ανάλυσης, της Ιστορίας και της Κοινωνικής Λαογραφίας¹¹.

Για παράδειγμα, ένα κατεξοχήν δείγμα των αθηναϊκών τοπίων και ηχοτοπίων των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα παρέχει η νουβέλα του Ναπολέοντα Λαπαθιώτη *Κάπου περνούσε μια φωνή* (1940), της οποίας ο εύγλωττος τίτλος παραπέμπει στη σημασία που αποκτά σε αυτήν η έννοια του ήχου. Το έργο μάς μεταφέρει στις συνοικίες της Αθήνας του 1915, την οποία ανακαλεί μνημονικά ο συγγραφέας-περιπατητής της. Η Αθήνα της νουβέλας συστήνεται στον αναγνώστη πρωτίστως δια των ηχητικών της τοπίων, επιλογή που προκύπτει μάλλον από την ιδιαίτερη σχέση του συγγραφέα με τη μουσική¹². Οι ήχοι εκείνης της Αθήνας επιβάλλονταν με την καθαρότητά τους, υπήρξαν ευδιάκριτοι ήχοι *υψηλής πιστότητας (hi-fi)*, σε αντίθεση με το ηχητικό συνονθύλευμα που χαρακτηρίζει τα σημερινά αστικά περιβάλλοντα, στα οποία διασταυρώνονται ήχοι *χαμηλής πιστότητας (lo-fi)*.¹³ Οι άνθρωποι, μέλη της αθηναϊκής *ακουστικής κοινότητας* της εποχής, έτειναν ευήκοα ώτα στους καθαρούς αυτούς ήχους, όπως στο τραγούδι ενός νυχτερινού «κόρου»¹⁴, στις φωνές των πλανόδιων πωλητών, στα χάχανα των γυναικών της γειτονιάς κτλ, όταν τα ηχητικά τοπία «στένευαν» και οι ήχοι κατάφερναν να διεγείρουν συναισθήματα, λειτουργώντας *φωνοτονικά*.¹⁵ Από την άλλη, οι *μιμήσεις*¹⁶ *φυσικών ήχων*, όπως του νιαουρίσματος της γάτας και του λαλήματος του πετεινού, προδίδουν την, σπάνια για τον σύγχρονο κάτοικο της πόλης, στενή σχέση των ανθρώπων εκείνων με τη φύση και τα στοιχεία της. Παρόμοια εξοικείωση και αρχετυπική λειτουργία των *φυσικών ήχων* υπονοείται και στην παρομοίωση ενός ανθρώπινου ηχοτοπίου με «πολύβουο μελίσσι». Στο έργο πρωτοστατούν *βιοφυσικοί* και *ανθρώπινοι ήχοι*¹⁷, προδίδοντας αφενός την ακόμα ισορροπημένη οικολογικά μεγαλούπολη, αλλά και τη χωρική της φυσιογνωμία με χαμηλά σπίτια και γειτονιές που προέκριναν την ανθρώπινη επικοινωνία. Ο μόνος *μηχανικός ήχος* της νουβέλας, ο ήχος ενός μεγάλου μαύρου αυτοκινήτου που προβάλλει «φυσώντας και μουγκρίζοντας», είναι ήχος εφιαλτικός, πηγή προέλευσης της χωροχρονικά προσδιορισμένης *ακουστικής φοβίας* των ηρώων του έργου. Αντίθετα, στα σύγχρονα αστικά ηχοτοπία το ποσοστό των *τεχνολογικών/μηχανικών ήχων* έναντι των *φυσικών* είναι συντριπτικά μεγαλύτερο, πνίγοντας κάθε χαμηλόφωνο ανθρώπινο ψέλλισμα, όπως είναι αυτά των ηρώων της λαπαθιωτικής νουβέλας.

¹⁰ Ο άγνωστος συγγραφέας του έργου «Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι», ο Παπαδιαμάντης, ο Ροϊδης, ο Κονδυλάκης, ο Χρηστομάνος κ.ά. προσφέρουν τέτοια κείμενα προς μελέτη. Ανάλογη ανθολόγησή τους έχει επιχειρηθεί από την Λ. Τσιριμώκου (Τσιριμώκου, 1988).

¹¹ Αυτό μπορεί να γίνει είτε στα πλαίσια των μαθημάτων που εξετάζουν τα αντίστοιχα επιστημονικά πεδία είτε στα πλαίσια των βιωματικών δράσεων (Γυμνάσιο) και των ερευνητικών εργασιών (Λύκειο).

¹² Ο Λαπαθιώτης υπήρξε πιανίστας και συνθέτης 154 μουσικών συνθέσεων.

¹³ Για τους όρους με πλάγιους χαρακτήρες, την τυπολογία και τη μορφολογία των *ηχοτοπίων* βλ. Schafer, 1994 και Augoyard, Torgue, 2005.

¹⁴ Δηλαδή μιας αυτοσχέδιας χορωδίας νεαρών που περιφέρονταν τα σαββατόβραδα στις γειτονιές του κέντρου.

¹⁵ Βλ. αντίστοιχα τους όρους *Narrowing* και *Phonotomie*, (Augoyard, Torgue, 2005).

¹⁶ Βλ. *imitation*, (Augoyard, Torgue, 2005).

¹⁷ Η κατηγοριοποίηση είναι κατά Schafer (Schafer, R.M., 1994).

Με ανάλογο τρόπο μπορούν να αναγνωστούν τα «αθηναιογραφήματα» του Μιχαήλ Μητσάκη (Σέρρης, 2007), ενός επαρχιώτη που εντυπωσιάζεται από το ανοίκειο αθηναϊκό αστικό τοπίο και γι' αυτό το περιγράφει λεπτομερώς. Μπορούν κι αυτά να αντιμετωπισθούν ως *ακροάματα* και να αναδείξουν ηχητικές εικόνες της Αθήνας στο μεταίχμιο των δύο αιώνων: τους *φυσικούς ήχους* από τις φωνές των κακοποιημένων ζώων στους αθηναϊκούς καρόδρομους, την υψηλή πιστότητα *ηχοσημάτων* που κυριαρχούσαν, ανάλογα με την ώρα, στις λαϊκές γειτονιές της πρωτεύουσας (όπως είναι η φωνή του γαλακτοπώλη και τα κουδουνίσματα από τις κατσίκες που τον ακολουθούσαν, η φωνή του αρτοποιού ή της γριάς που πουλούσε βότανα, του ιχθυοπώλη, του πραματευτή, του λαχανοπώλη, του οπωροπώλη, του μικροπωλητή, οι βρισιές του καροτσέρη, οι ανθρώπινες φωνές στις πλατείες, στις ταβέρνες, στα καφενεία, στη γειτονιά, καθώς και βιοτεχνικοί ήχοι από πριονίσματα, τσεκουριές, σφυροκοπήματα κτλ), συνοδευόμενα σταθερά από *φυσικούς ήχους*, όπως τον ήχο της βροχής ή το ισχυρό φύσημα του ανέμου.

Με παρόμοιο τρόπο μπορούν να μελετηθούν τα αστικά ηχοτοπία μέσω άλλων λογοτεχνικών έργων. Αυτή η προεργασία θα εξοικειώσει τον μαθητή με την ιδέα πως η ταυτότητα ενός χωροχρονικού σημείου δεν προσδιορίζεται μόνον από τους όρους της γεωγραφίας ή των φυσικών και χρονικών χαρακτηριστικών του αλλά και από τις ακουστικές του ιδιότητες. Οπτικά και ακουστικά ερεθίσματα διαμορφώνουν εξίσου τη σχέση μας με το περιβάλλον μας, εν προκειμένω το αστικό, στο οποίο ο μαθητής κινείται και διαβιώνει.

II. ΑΚΟΥΣΤΙΚΟΙ ΠΕΡΙΠΑΤΟΙ

Προετοιμασμένος, μέσω της σύγκρισης χθες/σήμερα, για τον χωρικό μετασχηματισμό της πόλης, ο μαθητής προχωρά στο επόμενο βήμα, σε σύντομους ακουστικούς περιπάτους, προκειμένου να αφουγκραστεί ποικίλα σύγχρονα ηχοτοπία, να επιχειρήσει την ανάλυση και αξιολόγησή τους, να προβεί στην ηχογράφησή τους (αρκεί ένα κινητό τηλέφωνο), να εντοπίσει τα *ηχώσημα* κάθε ηχοτοπίου, να εστιάσει στις αντιδράσεις τής εκάστοτε *ακουστικής κοινότητας* στα προκαλούμενα ηχητικά ερεθίσματα, να μελετήσει την ηχορρύπανση, να πινακογραφήσει, σε πιο προχωρημένο στάδιο, τα ηχοτοπία, να επισημάνει τις κύριες πηγές θορύβου σε διαφορετικές στιγμές του εικοσιτετραώρου, ώστε να στοιχειοθετηθεί με επαρκέστερο τρόπο η πρόταση για μια πόλη με χαμηλότερα επίπεδα ήχου και ευεργετικές επιδράσεις στην ψυχολογία των κατοίκων της¹⁸. Στην κατεύθυνση αυτή μπορεί να του φανεί χρήσιμη η *Παγκόσμια Βιβλιοθήκη Ηχοτοπίων*¹⁹.

Μια εξόρμηση στο κέντρο της πόλης, της Αθήνας (ή κάθε άλλης ελληνικής πόλης που προσομοιάζει στο μοντέλο αστικής ανάπτυξής της) θα αποκαλύψει με εύγλωττο τρόπο τη διάδραση μεταξύ ανθρωπογενούς και φυσικού ή πολιτισμικού και οικολογικού περιβάλλοντος. Η χαρτογράφηση του αστικού τοπίου μπορεί πρώτα να γίνει με την όραση²⁰. Το ζητούμενο του επαναπροσδιορισμού της αστικής ανάπτυξης

¹⁸ Προτεινόμενο πρότυπο για τέτοιους αστικούς ακουστικούς περιπάτους είναι η έρευνα που καταγράφεται στο «Το ηχητικό τοπίο του Ρεθύμνου» (Δασκαλάκης, Τζεδάκη, Πασχαλίδου, 2007).

¹⁹ World Soundscape Project Tape Library (n.d.). Αυτή δημιουργήθηκε από το 1993 και το Παγκόσμιο Φόρουμ Ακουστικής Οικολογίας (Miller, 2013), το οποίο προέκυψε από το Παγκόσμιο Πρότζεκτ Καταγραφής Ηχοτοπίων (World Soundscape Project) του 1960.

²⁰ Για παράδειγμα, τη φωτογραφική ή και εικαστική αποτύπωση της έλλειψης δημόσιων χώρων και πρασίνου, της ασφυκτικής δόμησης και εκμετάλλευσης του χώρου, του κυκλοφοριακού χάους, της παράνομης στάθμευσης, της οικοπεδοποίησης, της αυθαίρετης δόμησης και καταστροφής του

με αιφροδικό πλέον προσανατολισμό μπορεί να προκύψει με τον διάλογο που θα προκαλέσει η αποκωδικοποίηση, στη συνέχεια, του ηχητικού αστικού περιβάλλοντος, δηλαδή η μελέτη των ηχοτοπίων του. Πρόκειται, όπως προαναφέρθηκε, για ηχοτοπία χαμηλής πιστότητας (*lo-fi*), με ένα συνονθύλευμα ανθρωπογενών ήχων, που προέρχονται από ποικίλες ηχητικές πηγές: μηχανές, κόρνες οχημάτων, οξείς ήχους φρένων ή ελαστικών που τρίβονται στην άσφαλτο. Αυτά τα ηχοτοπία λειτουργούν αντίθετα προς τα φυσικά: ενώ τα φυσικά μάς εμπλουτίζουν σε εμπειρίες, αφού είναι πληροφορητικά για το περιβάλλον μας, τα αστικά θεωρούνται πως παρέχουν ελάχιστη ακουστική πληροφορία, γεγονός που ενισχύει την απόστασή μας από το φυσικό περιβάλλον (Schafér 1977). Μια απλή ηχογράφιση μπορεί να είναι αποκαλυπτική της έντασης και της συχνότητας των ήχων και να συμπληρωθεί από την αναζήτηση της προέλευσης και της κατεύθυνσής τους. Μπορεί να συζητηθεί, επίσης, η λιγότερη ή περισσότερη ανεκτικότητα των μελών της εκάστοτε *ακουστικής κοινότητας* στους παραγόμενους ήχους²¹, να αξιολογηθούν οι παράγοντες που καθημερινά μεταβάλλουν το αστικό ηχοτοπίο, να επιχειρηθούν συγκρίσεις με τα ήπια παρελθοντικά ακουστικά περιβάλλοντα του άστεως και τη σχέση τους με τους φυσικούς ήχους και κατόπιν να αξιοποιηθούν τα συμπεράσματα αναστοχαστικά, αφενός για τις επιδράσεις της ηχορρύπανσης στην ποιότητα της ζωής των κατοίκων και αφετέρου για την απόδοση ευθυνών και τις απαιτούμενες ενέργειες αποκατάστασης του σύγχρονου αστικού ηχοτοπίου (π.χ. ακουστικό σχεδιασμό, τήρηση των κανόνων για τη διατήρηση των επιπέδων έντασης των ήχων στα νόμιμα όρια κτλ). Η επίσκεψη αστικών ή περιαστικών χώρων πρασίνου μπορεί να αποκαλύψει γεωφυσικούς ήχους που ελλείπουν από τους πολυσύχναστους δρόμους: το τιτίβισμα των πουλιών, τους ήχους των φύλλων και των κλαδιών με το θρόισμα του αέρα ή τις σταγόνες της βροχής, που πληροφορούν για τον χώρο και την εποχή και αφετέρου είναι ήχοι διαυγείς και *υψηλής πιστότητας*, που μας επαναφέρουν σε μια ολιστική αντίληψη του ηχοτοπίου· αυτή περιλαμβάνει τη βιοφωνία (*biophony*), δηλαδή τους ήχους των ζωντανών οργανισμών, τη γεωφωνία (*geophony*), δηλαδή τις φυσικές ενδείξεις από τις κινήσεις του αέρα, του νερού και της γης, και την ανθρωποφωνία (*anthropophony*), δηλαδή τους ήχους που παράγονται από τις ανθρωπίνες δραστηριότητες.

III. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΗΧΟΤΟΠΙΟΥ

Τέλος, η μελέτη που ξεκίνησε από τα λογοτεχνικά κείμενα που αντλήθηκαν από τα σχολικά εγχειρίδια ή τα λογοτεχνικά αποθετήρια του διαδικτύου και συνεχίστηκε με τον ακουστικό περίπατο στην πόλη μπορεί να προσλάβει και κοινωνικές διαστάσεις. Ακουστικοί περίπατοι σε διαφορετικά μέρη της πόλης μπορούν να βοηθήσουν τους μαθητές στην κοινωνική της χαρτογράφηση. Έχει υποστηριχθεί ότι τα εκάστοτε ηχοτοπία είναι διαμορφωμένα βάσει οικονομικών και κοινωνικοπολιτικών κριτηρίων και ότι άλλοι άνθρωποι παράγουν θορύβους (δηλαδή ανεπιθύμητους ήχους) και άλλοι υποχρεώνονται να τους υφίστανται (Keizer, 2010)· για παράδειγμα, τα (θορυβώδη) αεροδρόμια και εργοστάσια βρίσκονται, κατά κανόνα, σε υποβαθμισμένες κοινωνικά και οικονομικά περιοχές, υποβαθμισμένες και

περιαστικού περιβάλλοντος, των όγκων απορριμμάτων κτλ, όλων αυτών των γνωστών συνεπειών της αναπτυξιακής χωροταξικής ελληνικής πολιτικής που καταδεικνύουν τη δραματική υποχώρηση του φυσικού στοιχείου.

²¹ Η ανεκτικότητα εξαρτάται από παραμέτρους όπως ηλικία, φύλο, κουλτούρα, καταγωγή κτλ (βλ. την εξοικείωση των νέων με τους δυνατούς ήχους της μουσικής ή των μηχανών σε μια πόλη και τη δυσανεξία των ηλικιωμένων στα παραπάνω κ.ο.κ.).

οικολογικά. Ένας άλλος ακουστικός περίπατος μπορεί να αναδείξει κοινωνικοπολιτισμικές πλευρές του ηχητικού περιβάλλοντος. Γειτονίες όπως η αθηναϊκή Κυψέλη, το Γκάζι ή η πειραϊκή Νίκαια, μπορούν ηχητικά να αποκαλύψουν, μέσω των πολυγλωσσικών τους ηχοσήμων, την πολυπολιτισμικότητά τους και τις διαπολιτισμικές διασταυρώσεις που συντελούνται τις τελευταίες δεκαετίες σε αυτές: μπορούν, επιπλέον, να αναδείξουν πώς οι χωρικές δομές και οι μετασχηματισμοί τους αντιστοιχούν σε κοινωνικούς μετασχηματισμούς, όπως είναι η αναβίωση της παραδοσιακής γειτονιάς (από τους νέους οικονομικούς μετανάστες) που ο μαθητής γνώρισε από τις σελίδες της λογοτεχνίας των αρχών του 20ού αιώνα²².

Εξάλλου, τα ηχώσημα του εκάστοτε ηχοτοπίου αποτελούν οδοδείκτες σε μια περιήγηση στην πόλη, ξεναγούν τον αποδέκτη τους στους ακουστικούς/κοινωνικούς της θύλακες, χαρτογραφούν την κοινωνία της πόλης και αποκαλύπτουν το ανάγλυφό της. Ταυτοχρόνως συνδέονται και με την ιστορικότητά της: αν η φύση είναι ανιστορική, όπως λέγεται, καθώς υπακούει στην επαναληπτικότητα, η ιστορία γράφεται στην πόλη, αφού ο αστός «επιχειρεί το μέγα τόλμημα: αποσπάται από τη φύση» (Παπαγιώργης, 1983), απομακρύνεται από την αμεσότητα του φυσικού κόσμου και δημιουργεί την Ιστορία του μαζί με την πόλη.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως συνάγεται από τα παραπάνω, η κριτική επαπανασύσταση της πόλης μέσω των ηχοτοπίων της, την οποία υποδεικνύει η παρούσα διδακτική πρόταση, εντάσσεται στο πνεύμα των σύγχρονων παιδαγωγικών τάσεων (τη Βασισμένη στον «τόπο» εκπαίδευση και την Κριτική Παιδαγωγική) που προκρίνουν την κριτική πρόσληψη του τόπου στον οποίο ζει και κινείται ο σημερινός μαθητής, ώστε ο τελευταίος να καταστεί άνθρωπος σκεπτόμενος και συνειδητός διαμορφωτής του τόπου και της ζωής του. Έτσι, η ανωτέρω διατυπωμένη διδακτική πρόταση επιχειρεί αφενός να αφυπνίσει αισθητηριακά τον μαθητή και αφετέρου και συνακολούθως να τον οδηγήσει στην κριτική θεώρηση αυτού του περιβάλλοντος, με στόχο την ανάληψη δράσης για την αναδιαμόρφωσή του. Εξάλλου, η Ακουστική Οικολογία καταδεικνύει πως ο ήχος λειτουργεί ως αγγελιαφόρος (Truax, 1984) και επομένως οφείλουμε να μην αγνοήσουμε τη φωνή του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Augoyard J.-Fr., Torgue H. (2005). *Sonic Experience. A Guide to Everyday Sounds* (μτφρ. A. Mc Cartney, D.Paquette). Montreal: McGill Queen's University Press.
- Giroux H. (2010). 'Θεωρίες της Αναπαραγωγής και της Αντίστασης στη Νέα Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης: Προς μία Κριτική Θεωρία του Σχολείου και μία Αντίπαλη Παιδαγωγική', στο Γούναρη, Π. & Γρόλλιος, Γ. (επιμ.) (2010). *Κριτική Παιδαγωγική: μια συλλογή κειμένων*. Αθήνα: Gutenberg, 63-120.
- Gruenewald D. A. (2003). "The Best of Both Worlds: a Critical Pedagogy of Place", *Educational Researcher*, 32(4), 3-12.

²² Χρήσιμη σε αυτή την κατεύθυνση είναι η μελέτη «Συνθήκες στέγασης στους αστικούς προσφυγογενείς οικισμούς: Η περίπτωση της Νίκαιας Αττικής» (Τούση, 2011). Επίσης, ενδιαφέρουσα περίπτωση ακουστικού περιπάτου είναι αυτή που επιχειρήθηκε σε δύο φάσεις στο Γκάζι της Αθήνας, στο εργαστήρι «Ηχοτοπία πόλεων: Ακούγοντας την ιστορία μιας γειτονιάς», το οποίο πραγματοποιήθηκε από τους Παναγιώτη Πούλο και Ελένη Καλλιμοπούλου (μέλη της ομάδας sonorCities, <http://sonorcities.edu.gr/>) σε συνεργασία με την Άννα-Μαρία Σιγάνη (Ακαδημία Αθηνών) το 2013 με καθοδηγούμενο εθνογραφικό ακουστικό περίπατο στη συγκεκριμένη γειτονιά.

- Haymes S. (1995). *Race, culture and the city: A pedagogy for Black urban struggle*. Albany: State University of New York Press.
- Keizer G. (2010). *The Unwanted Sound of Everything We Want: A Book about Noise*. New York: Public Affairs.
- Miller C. (2013). A short history of Acoustic Ecology. [Blog]. Retrieved from: <http://www.banffcentre.org/blog/2013/05/15/a-short-history-of-acoustic-ecology/>
- Nancy J.-L. (2007). *Listening* (μτφρ. Charlotte Mandell). New York: Fordham University Press.
- Ong W.I. (1997). *Προφορικότητα και εγγραμματοσύνη: Η εκτεχνολόγηση του λόγου*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Schafer R.M. (1994). *The Soundscape. Our Sonic Environments and the Tuning of the World*. Rochester, Vermont: Destiny Books.
- Tilley C. (1994). *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments (Explorations in Anthropology)*. Oxford: Berg.
- Truax B. (1984). *Acoustic Communication*. New Jersey: Ablex.
- Velasco D. (2000). "Island Landscape: Following in Humboldt's Footsteps through the Acoustic Spaces of the Tropics", *Leonardo Music Journal*, 10, 21–24.
- World Soundscape Project Tape Library (n.d.), Retrieved from: <http://www.sfu.ca/sonic-studio/srs/index2.html>
- Γκότση Γ. (2004). *Η ζωή εν τη πρωτεύουσα. Θέματα αστικής πεζογραφίας από το τέλος του 19ου αιώνα*. Αθήνα:Νεφέλη.
- Γρόλλιος Γ., Καρανταΐδου Ρ., Κορομπόκης Δ., Κοτίνης Χ. & Λιάμπας Τ. (2003). *Γραμματισμός και Συνειδητοποίηση: Μια Παιδαγωγική Προσέγγιση με βάση τη Θεωρία του Paulo Freire*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Δασκαλάκης Αλ., Τζεδάκη Κ., Πασχαλίδου Στ. (2007). «Το ηχητικό τοπίο του Ρεθύμνου». 1^ο Συνέδριο Ακουστικής Οικολογίας, *Ακουστική Οικολογία στην Ελλάδα σήμερα*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο.
- Ετκμετσόγλου Ι. (2014). *Βασική ορολογία Ακουστικής Οικολογίας για παιδιά και ενήλικες: το ηχοτοπίο & οι σημασίες των ήχων του*. Κέρκυρα: Ελληνική Εταιρεία Ακουστικής Οικολογίας.
- Καλλιμοπούλου Ελ. (2014). Η «εθνογραφία του ήχου» ως εκπαιδευτικό εργαλείο: Παρατηρήσεις από το εργαστήρι «Ηχοτοπία πόλεων: Ακούγοντας την ιστορία μιας γειτονιάς». Αθήνα: *Πρακτικά 3^ο Συνεδρίου Ακουστικής Οικολογίας («Ακουστική Οικολογία και Εκπαίδευση»)*.
- Κουτσομιχάλης Μ. (2014). Επιτόπιες Ηχογραφήσεις και Ηχοπερίπατοι στην Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση: Μία Περιπτωσιολογική Μελέτη στην Λίμνη Βιστωνίδα. Αθήνα: *Πρακτικά 3^ο Συνεδρίου Ακουστικής Οικολογίας («Ακουστική Οικολογία και Εκπαίδευση»)*.
- Παπαγιώργης Κ. (1983). «Η Πόλη», «Λόγος και Ποιητική για την Πόλη», *Το δέντρο* 33, 451-454.
- Παπαδημητρίου Β. (2012). «Εκπαίδευση Βασισμένη στον 'Τόπο'», *Για την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση (Π.Ε.Ε.Κ.Π.Ε.)*, 1(46).
- Σαρρής Δ. (2014). «Ήχος: Περιβάλλον, Άνθρωπος, Πολιτισμός»: Ο ήχος στις σχολικές δραστηριότητες της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Αθήνα: *Πρακτικά 3^ο Συνεδρίου Ακουστικής Οικολογίας («Ακουστική Οικολογία και Εκπαίδευση»)*.
- Σέργης Μ. Γ. (2007). «Μουσική και τραγούδι στα 'αθηναιογραφήματα' του Μιχαήλ Μητσάκη: Συμβολή στη μελέτη του θέματος 'Ήχοι των πόλεων'» στο Βαρβούνης Μανώλης Γ. και Σέργης Μανώλης Γ. (επιμ.), *Δρυς υψικάρηνος. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Δημήτριο Β. Οικονομίδη*. Αθήνα: Graphopress, 537-566.

- Τούση Ε. (2011). «Συνθήκες στέγασης στους αστικούς προσφυγογενείς οικισμούς: Η περίπτωση της Νίκαιας Αττικής». Πρακτικά του 1^{ου} Συνεδρίου «Δημόσιος χώρος...αναζητείται», Θεσσαλονίκη, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος/Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας, σε συνεργασία με τη Σχολή Αρχιτεκτόνων του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου και τα Τμήματα Αρχιτεκτόνων των Πολυτεχνικών Σχολών των Πανεπιστημίων, Αριστοτέλειου, Δημοκρίτειου, Πατρών, Θεσσαλίας και του Πολυτεχνείου Κρήτης.
- Τσαλιγόπουλος Ά., Οικονόμου Χρ., Ματσίνογ Ι. (2014). Ακουστικός περίπατος ως εργαλείο ενημέρωσης, αξιολόγησης, εκπαίδευσης. *Πρακτικά 3^{ου} Συνεδρίου Ακουστικής Οικολογίας («Ακουστική Οικολογία και Εκπαίδευση»)*. Αθήνα, 28,29 και 30 Ιουνίου 2014.
- Τσιριμώκου Λ. (1988). *Λογοτεχνία της πόλης*. Αθήνα: Λωτός, 1988.